

Een lappendeken van niet-geïntegreerde anderen

Michael Elias

Nederlandse vertaling van '[A patchwork of Non-Integrated Others](#)', verschenen in *Contagion. Journal of Violence, Mimesis and Culture* #31 (2024).

Dit is de bewerkte tekst van een lezing (17 juni 2023) tijdens het *Colloquium on Violence and Religion* (COV&R) in Parijs, in het panel 'Religion, madness and mimetic theory'.

Een reprise van het hele panel (24 augustus 2023, De Balie in Amsterdam) is te bekijken op het youtubekanaal van COV&R: <https://www.youtube.com/watch?v=LPdxxCjp8Vo>

Het is lang geleden dat ik op een COV&R congres voor het eerst een paper presenteerde, in 1994 in Wiesbaden, getiteld 'Neck riddles in mimetic theory'.

Het betreft raadselverhalen waarin een ter dood veroordeelde zijn leven redt door zijn rechter een raadsel op te geven, dat deze onmogelijk kan oplossen, omdat het stoelt op bizarre ervaringen van de raadselopgever die de rechter niet kent – en ik deed dat met mijn lezing ook, omdat ik verborg dat mijn onderzoek, waar ik later op zou promoveren, geïnspireerd was door de buitenissige belevenissen uit mijn psychosen die me tussen 1979 en 1983 overvielen en me deden belanden in een psychiatrisch ziekenhuis. En bovendien staat het motief van een ter dood veroordeelde die zijn leven redt, in verband met de ervaringen van mijn vader die tijdens de Tweede Wereldoorlog in concentratiekamp Buchenwald wekenlang in een dodencel zat en op wonderbaarlijke wijze aan de dood was ontsnapt. Als oudste in het gezin was ik zeker 'het jongetje dat alles goed moest maken.'

Ik ben er inmiddels van overtuigd dat veel onderzoek gerelateerd is aan de eigen ervaringen van een onderzoeker. Onze *maître à penser*, René Girard, vertelt

daarover in zijn boek *Quand ces choses commenceront*, verschenen vlak voor die Wiesbaden conferentie, aan Michel Treguer wanneer hij terugblijkt op het laatste hoofdstuk van *Mensonge romantique et vérité romanesque*: ‘U heeft gelijk, natuurlijk zit er een persoonlijke ervaring achter wat ik beweer. [] Uiteindelijk kwam ik erachter dat ik door het soort ervaring heenging dat ik aan het beschrijven was.’ Wolfgang Palaver schreef in zijn overzicht van Girards werk: ‘He began to turn away from his own pride and to see himself as a puppet of his own mimetic desire.’ Girard geeft er in 1994 een *caveat* bij: er is het gevaar van narcisme. Dat ervaar ik vandaag ook wel wanneer ik niet bij de theorie blijf, maar daarmee delen van mijn levensverhaal probeer te verhelderen vanaf het moment dat ik Girards *Des choses cachées depuis la fondation du monde* begon te lezen. Pas toen kreeg ik echt aandacht voor mijn christelijke achtergrond en ging ik Hebreeuws leren om de wortels daarvan te onderzoeken.

Dat *lernen* gaat nog steeds door, in een studiegroep, te vergelijken met wat Joden doen in een *beth ha-midrash*. De Tora is te groot om door een van ons in bezit te kunnen worden genomen, waardoor de mimetische rivaliteit die er altijd is, tot een vruchtbare mimesis kan worden. *Lernen* leidt tot vrijheid. Al tien jaar bestuderen we het boek Exodus, met midrasjiem uit de lange rabbijnse traditie. Een boek van bevrijding, dat mij eindelijk de moed gaf om na mijn werkzame leven te schrijven over die ingrijpende periode in het psychiatrisch ziekenhuis.

Van het derde deel van *Des choses cachées*, over interdividuele psychologie heb ik veel geleerd, en ook van Jean-Michel Oughourlian, vooral zijn *Mimetic Brain* waarin

hij onderscheid maakt tussen het rationale, emotionele en mimetische brein. Van Henri Grivois, die publiceerde over de beginnende psychose, met ‘the precedence of your desire.’ Aanvankelijk stuurde ik aan op een soort psycho-filosofische zelfanalyse met behulp van inzichten uit de mimetische theorie, maar uiteindelijk besloot ik: het wordt geen wetenschappelijke verhandeling, maar een roman.

Om verschillende redenen:

(1) Echte kennis – leerde ik van *Mensonge romantique* – is heel goed via een roman over te dragen.

(2) De Hongaarse schrijver en Nobel Pijswinnaar Imre Kertész, die uitlegt waarom het hem onmogelijk was zijn reële concentratiekampervaringen te beschrijven, gaf me de vrijheid om paradoxalerwijze het 'echte verhaal' in fictie te vertellen.

(3) Ik kon me lang niet altijd herinneren wat er precies gebeurd was en moest daarom wel uitwijken naar fictie, ook al had ik materiaal bewaard uit de jaren van mijn opname.

(4) Mensen in mijn directe omgeving wilde ik met literaire middelen onherkenbaar maken. De Amerikaanse schrijver David Vann zei volgens een Nederlandse schrijver eens: ‘You must sacrifice your family on the altar of fiction’. Dat wilde ik niet, vooral niet waar het mijn moeder betreft.

(5) Ten slotte werd ik geïnspireerd door een joodse wijze uit 18de E in (de *maggid* van Dubno). Hij vertelt waarom de waarheid van de Torah niet als filosofie of wetboek wordt gepresenteerd maar in verhalen en parabels:

“De Waarheid trok eens rond, geheel naakt, zoals zijn moeder hem ter wereld had gebracht en niemand wilde hem in zijn huis toelaten. Wie hem bij toeval tegenkwam, probeerde hem van schrik te ontlopen. Toen nu de Waarheid zo in zijn bittere nood rondtrok,

stuitte hij op het Verhaal en het Verhaal ging gekleed in mooie kleren met schitterende kleuren.

Het Verhaal vroeg: 'Zeg mij, waarom loop je hier zo terneergeslagen rond door de straten? Toen antwoordde de Waarheid: 'Het gaat slecht met mij, broeder. Ik ben al oud, zeer oud en niemand wil iets met mij te maken hebben.'

Toen sprak het Verhaal: 'Niet omdat je oud bent, hebben de mensen je niet lief. Uitgerekend ik ben ook zeer oud, echter hoe ouder ik word, hoe meer de mensen van mij gaan houden. Ik zal je alleen een geheim over de mensen vertellen. Zij houden alleen van dingen die opgesmukt en een beetje vermomd zijn. Ik zal je zulke kleren als de mijne lenen, en je zult zien dat de mensen ook jouw lief zullen hebben.

De Waarheid heeft toen de raad van het Verhaal opgevolgd en zich verkleed in kleren van het Verhaal. Vanaf dat moment gaan de Waarheid en het Verhaal hand in hand en de mensen houden van hen allebei."

Pas veertig jaar na mijn opname verscheen die roman, *Hanesteent*. Is dat lang? Onlangs ontmoette ik in Jeruzalem een vrouw die zich bezighoudt met traumaverwerking. Ze zei; 'Veertig jaar is normaal' alvorens mensen zicht krijgen op wat hun is overkomen.'

Hanesteent. Het is de naam van mijn alter ego, waarmee ik weer in mijn psychosen durfde duiken, om de vier jaren in de inrichting te beschrijven, terug te blikken op wat voorafging en de 'herbekering' te duiden die daaruit voortvloeide.

Dat proces – van oorsprong ben ik rooms-katholiek, maar tegen 1970 werd ik tien jaar lang ‘belijdend atheïst’ – kon deels plaatsvinden dankzij Girards inzichten over wat het heilige nu eigenlijk inhoudt. Maar ook doordat ik begon te beseffen hoe belangrijk godsdienst voor mijn vader was geweest in het concentratiekamp, waar geheime eucharistievieringen plaatsvonden met een priester, die kruimels brood consacreerde – het hielp hem overleven. In de dodencel waar hij op zijn executie wachtte, had hij hartstochtelijk gebeden. Maarten Luther zei: 'Het woord God is iets wat je te binnen schiet als je het niet meer redt'. De echte God is die van de slachtoffers.

Sinds het verschijnen van mijn roman in 2020 houd ik er geregeld lezingen over, maar ik moet altijd schroom overwinnen als mijn onderliggende ervaringen ter sprake komen. Over lichamelijke ziekten is het makkelijker praten, bij psychosen zie je snel gefronste wenkbrauwen - subtiel *scapegoating*. In die zin was *Hanestein* ook een ‘coming out’.

Terug naar *Des choses cachées*: ik ontdekte het in september 1981 bij een Franse boekhandel in Amsterdam,

op een zaterdag dat ik vanuit het psychiatrisch ziekenhuis ten zuiden van Haarlem, een weekend terug mocht naar mijn appartement in de stad. Meteen was ik geraakt door de vraag van Jean-Michel Oughourlian op de eerste pagina, over de problematiek van het begeren bij Girards stelling dat wat het geheim van de mens betreft, 'seul le religieux peut le livrer.' Een openbaring! Die aansloot bij ervaringen tijdens mijn eerste psychose, in 1979, die ontstond toen ik als wetenschapper sociolinguïstiek aan de VU werkte en bij Louis Althusser las over ideologische staatsapparaten. Daarin bracht deze geharnaste communist tot mijn verbazing een bijbelpassage ter sprake waarin Mozes figureerde. Kon dat wel, als intellectueel in de twintigste eeuw, godsdienst was toch *passé*? Had het katholicisme me niet geketend in een verkalkte moraal en was ik niet bevrijd door me, bijvoorbeeld *in sexualibus*, niets meer aan te trekken van alle verboden? Ik was in de kerk misdienaar geweest, maar had al heel lang geen bijbel meer opengeslagen. Daar komt bij dat in Nederland godsdienst toen (en ook nu) door intellectuelen nauwelijks nog serieus genomen wordt. Maar ik zocht in het boek Exodus de passage op waarin Mozes voor de brandende doornstruik staat. Het deed me duizelen: alsof ik samen met Mozes die ideologische staatsapparaten las in plaats van omgekeerd. Het was *die* omkering die me twee jaar later toen ik *Des choses* onder ogen kreeg zo trok.

In de inrichting trok ik me tussen de therapieën terug op de slaapzaal om *Des choses cachées* met rode oortjes te lezen, heen en weer vliegend tussen passages over mimesis en rivaliteit, over het zondebokmechanisme, de verhulling daarvan in mythen en riten, de joods-christelijke geschriften en de structuur van een psychose. Het leek wel

alsof dit boek speciaal voor mij geschreven was! De passages over het slachtofferschap en heilig koningschap paste ik meteen toe op wat vader me voorhield: dat ik niet moest denken dat ik daar in het gekkenhuis als een koning audiëntie kon houden.

Het is uit de mimetische litteratuur bekend dat psychotici hun 'zelf' verliezen en zich identificeren met anderen, dat er sprake is van 'willen zijn als een ander'.
Wie waren mijn modellen geweest?

Halverwege mijn studie in het wat duffe Leiden en na een mislukte relatie snakte ik naar de vrijheid van het wereldse Amsterdam jaren zeventig, waar een zus en vrienden van mij een vrijgevochten leven leidde. Ik wilde hen nabootsen, heb ik later door Girard begrepen: afgoden werden het. In mijn roman heb ik geschreven dat Chiel Hanesteen 'een *patchwork* van niet-geïntegreerde anderen was' (p. 359). Na mijn opname las ik in *Le bouc émissaire* over de demonen van Gerasa (Marc. 5) en kon ik een parallel trekken met het 'Legioen' dat in mij huisde. Voor een belangrijk deel bestond mijn herstel er vervolgens in, om mijn bizarre ervaringen *auf den Begriff zu bringen* met de mystieke teksten van de profeten en de curieuze interpretaties van rabbijnen, die net als psychotici tal van woorden anders 'horen'. Zo staat in Ex. 32: 16: 'De tafelen waren het werk van God en het schrift was het schrift van God, op de tafelen *gegrift*' - lees niet *charoet* 'gegrift', zeggen ze, maar *cheroet* 'vrijheid', want alleen hij zal een vrij mens blijken die zich bezighoudt met de studie van de Tora (*M. Abot* VI, 2).

Zoals gezegd begon het bij mij in september 1979; mijn *psychose naissante* kon ik enigszins reconstrueren met behulp van Henri Grivois. Het was de avond voor ik een college sociolinguïstiek moest geven op de Vrije Universiteit. De spanning in mijn leven - zowel privé als professioneel - was hoog opgelopen. Plotseling leek het me overbodig om dat college voor te bereiden, want ik was inmiddels de aartsengel geworden naar wie ik vernoemd ben, Michael - ik zou wel uit de losse hand college kunnen geven. Opgetogen dwaalde ik door de stad, sliep niet en kwam tegen de ochtend terug om witte kleren en schoenen aan te trekken. Toen ik op de VU arriveerde, keken collega's me met vreemde blik aan, maar ik kon nog normaal praten. In de collegezaal sprak ik 'als een aartsengel', ging op een bank staan en begon me heftig gesticulerend tegen de heersende universitaire cultuur te verzetten, waarin studenten niets leerden wat echt van belang was. Dat vonden ze aanvankelijk prachtig, ze moesten lachen, maar toen ik begon te vloeken en te tieren, verlieten sommigen de collegezaal. 's Avonds kwam er een vriendin op bezoek die begreep hoe ik eraan toe was en met haar man bracht ze me naar een crisiscentrum. Zo begon het.

Na een paar maanden in een kliniek in Amsterdam koos ik voor een therapeutische gemeenschap in een psychiatrisch ziekenhuis bij de duinen. Een protestantse instelling, waar in het hoofdgebouw een stenen plaat was aangebracht met de tekst 'Jezus genas allen die kwalijk gesteld waren opdat vervuld zou worden "hij heeft onze krankheden op zich genomen en onze ziekten gedragen." Mat. 8, 16-17'.

Hoewel ik me aanvankelijk geen raad wist met alle godsdienst in mijn wanen, had ik de dominee van het ziekenhuis gevraagd: 'Kan hier een groep komen waarin we bijbelteksten bestuderen?' Dat lukte, maar toen hij de eerste bijeenkomst met een gebed begon, ergerde ik me. Bidden? Ik wilde toch bestuderen of de bijbel iets voor me was! En toen ontdekte ik in 1981 het werk van Girard, waardoor mijn opnieuw gewekte belangstelling voor religie in een stroomversnelling kwam, al heb ik ook daarna nog verschillende keren met een psychose in een isoleercel moeten doorbrengen.

In de loop der jaren leerde ik om mijn psychotische ervaringen 'in te schrijven' in het grote verhaal van de Joodse en christelijke traditie. Ik herkende de rivaliteiten binnen de families in Genesis 22, kon me identificeren met Mozes in zijn visioen bij de brandende doornstruik (Exodus 3), ervoer de bevrijding van de Israëlieten uit het slavenhuis. De visioenen van Jesaja en Ezechiël werden minder vreemd, evenals Jezus wanneer hij op de tinne van de tempel wordt verzocht door de duivel (Luc. 4), of wanneer hij tot Nicodemus zegt: 'U moet opnieuw geboren worden' (Joh. 3). Ik was als psychoticus doodgegaan, had tussen de lijken in een concentratiekamp gelegen en vatte iets van Ezechiël 37: 5: 'Zo zegt de Heer JHWH tegen deze beenderen: 'Zie, Ik ga geest in u brengen en u zult tot leven komen.'"' Girards interpretatie van de figuur Job, die buiten de samenleving kwam te staan, gaf herkenningpunten; en Jer. 20: 7: 'De hele dag lacht men mij uit, iedereen drijft de spot met mij', wat ik in de inrichting ervoer - en ook in mijn roman heb weergegeven (p. 308). 'Een vreemdeling ben ik op aarde', zegt psalm 119: 19. 'Uit de diepten roep ik u' (psalm 130). Van Paulus leerde ik in een brief aan de

Korinthiërs het bemoedigende 'Onze dwaasheid' is 'Zijn wijsheid'. Andere auteurs versterkten dat perspectief. De Nederlandse priester Henri Nouwen bijvoorbeeld met zijn boek over 'De Verloren Zoon' (Luc. 15) of Jonathan Sacks, die me inzicht gaf in de familieconflicten in het boek Genesis. Zo kwam ik terug in de traditie - en nog steeds kunnen mijn turbulente gemoedsstemmingen op zondag rust vinden in de kerk.

In mijn roman heb ik veel gebeurtenissen zo beschreven dat ze door mensen die de bijbel kennen, moeiteloos te begrijpen zijn als stadia in een bekeringsverhaal, al was er ook iemand die me zei: 'Religie in jouw boek? Nou, daar heb ik me helemaal niet aan gestoord.' Mijn laatste bijna-psychose, in een soort *noche oscura* (Johannes van het Kruis) of *nuît de feu* (Blaise Pascal), heb ik in mijn roman geënt op de strijd die Jakob bij de Jabbok voert met 'de engel' (Gen. 32).

Daarna is er een happy ending, waarin de held zijn prinses vindt, wat correspondeert met de werkelijkheid – ik ben dagelijks dankbaar dat ik al 35 jaar geen psychofarmaca meer hoef te slikken. En wat mijn houding in de jaren zeventig betreft kan ik alleen maar zeggen wat ik Chiel Hanestein met Jeremia 20: 7 in de mond heb gelegd: 'Heer [] ik ben bezweken, Gij waart mij te sterk. Ik kan niet tegen U op'.

Bibliografie

ALTHUSSER, Louis

1970 "[Idéologie et appareils idéologiques d'État](#)", *La Pensée* (juin 1970), 1-27.

Nederlandse vertaling "Ideologie en ideologische staatsapparaten", *Te elfder ure* 24: 1 (1978): 58-103.

ELIAS, Michael

1995 "[Neck-Riddles in Mimetic Theory](#)", *Contagion. Journal of Violence, Mimesis and Culture* 2 (Spring): 189-202.

1998 [Rechterraadsels](#) of *De twee gezichten van de zondebok* (Neck-riddles or or *The two faces of the scapegoat* with a summary in English). PhD Utrecht University.

2009 "[Evil Impulse \(yetzer ha-ra\) and Mimetic Desire](#)", paper COV&R 2009.

2020 *Hanesteent* (Leiden: [Brooklyn](#)).

GIRARD, René

1961 [Mensonge romantique et vérité romanesque](#) (Paris: Grasset). Engelse vertaling *Deceit, Desire, and the Novel* (Baltimore: Johns Hopkins University Press; London: Athlone Press, 1966).

Nederlandse vertaling *De romantische leugen en de romaneske waarheid* (1986, herzien 2022²).

1972 *La violence et le sacré*. Grasset (Paris: Grasset). English translation *Violence and the Sacred* (Baltimore: Johns Hopkins University Press; London: Athlone Press, 1977).

Nederlandse vertaling *God en geweld* (Tielt: Lannoo, 1994).

1978 *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort* (Paris: Grasset, 1978). English translation *Things Hidden since the Foundation of the World* (Stanford CA: Stanford University Press, 1987). Nederlandse vertaling *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was* (Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans, 1990).

1982 *Le bouc émissaire* (Paris: Grasset). English translation *The Scapegoat* (Baltimore: Johns Hopkins University Press; London: Athlone Press, 1986). Nederlandse vertaling *De zondebok* (Kampen: Kok Agora, 1986).

1994 *Quand ces choses commenceront... Entretiens avec Michel Treguer* (Paris: Arléa). English translation *When These Things Begin* (East Lansing: Michigan State University Press, 2014).

GRIVOIS, Henri

1999 "Adolescence, Indifferentiation, and the Onset of Psychosis", *Contagion* 6 (1999), 104-121.

-& Jean-Pierre DUPUY (eds.)

1995 *Mécanismes mentaux, mécanismes sociaux* (Paris: Éditions La Découverte).

KERTÉSZ, Imre

1988 *Het fiasco* (Amsterdam: Van Gennep, 1999, 2003²). Vertaald uit het Hongaars *A kudarc* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988).

Loopik, Marcus van

1987 *De tien woorden in de Mekhilta* (Delft: Meinema).

McKENNA, Andrew

1992 *Violence and Difference. Girard, Derrida and Deconstruction* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press).

[NOUWEN, Henri](#)

1996 *Eindelijk thuis. Gedachten bij Rembrandts 'De terugkeer van de verloren zoon'* (Tielt: Lannoo).

OUGHOURLIAN, Jean-Michel

2007 *Genèse du désir* (Paris: Carnets Nord). English translation *The Genesis of Desire* (East Lansing: Michigan State University Press, 2010)

2016 *The Mimetic Brain* (East Lansing: Michigan State University Press).

PALAUER Wolfgang

2013 *René Girard's Mimetic Theory* (East Lansing: Michigan State University).

2020 *Transforming the Sacred into Holiness* (Cambridge University Press).

REINEKE, Martha

2014 *Intimate Domain. Desire, Trauma , and Mimetic Theory* (East Lansing: Michigan State University Press).

[SACKS, Jonathan](#)

2015 *Not in God's Name. Confronting Religious Violence* (London: Hodder & Stoughton, paperback 2016). Nederlandse vertaling *Niet in Gods naam. Een pleidooi tegen religieus extremisme en religieus geweld* (Utrecht: Kok, 2016).

SCHWAGER, Raymund

1978 [Brauchen wir einen Sündenbock?](#) *Gewalt und Erlösung in den biblischen Schriften* (München).

[Dr M.J.C. Elias](#) is taalkundige en auteur. Hij studeerde Nederlands in Leiden, studeerde cum laude af in de Algemene Taalwetenschap aan de UvA, doceerde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en voerde dertig jaar Lexis taalpraktijk. Zijn boeken gaan over [plat-Haags](#), taalverandering, taboe in taal en Girards mimetische theorie. Hij promoveerde op raadselverhalen, leerde Hebreeuws, zat in het bestuur van Nes Ammim (een dialoogdorp in Israël) en publiceerde over het conflict tussen Joden en Palestijnen. Gedurende 18 jaar was hij secretaris, webredacteur en voorzitter van de [Girard Studiekring](#). Na zijn pensionering, in 2020, debuteerde hij als romanschrijver met [Hanesteen](#), gebaseerd op zijn ervaringen in een psychiatrische inrichting.

michael.elias@xs4all.nl